

О. М. Каковкіна, В. С. Лавренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ РОСІЙСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ПЕРШОЇ ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ХВИЛІ НА БАЛКАНИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ У МЕМУАРАХ

Визначено проблему жіноцтва у дослідженні російської еміграції на Балкани першої післяреволюційної хвилі. Розкрито гендерний аспект еміграції на основі порівняльного аналізу чоловічої та жіночої мемуаристики окресленої доби та регіону.

Ключові слова: російська еміграція, революція, жінка, мемуаристика, гендерна проблема.

Определена проблема женщин в изучении российской эмиграции на Балканы первой послереволюционной волны. Раскрыт гендерный аспект эмиграции на основе сравнительного анализа мужской и женской мемуаристики очерченного периода и региона.

Ключевые слова: российская эмиграция, революция, женщины, мемуаристика, гендерная проблема.

Comparing male and female memoirs the author studies the gender aspect of emigration directed from Russia to the Balkans at the first after-revolution period.

Key words: Russian emigration, revolution, women, memoirs, gender studies.

На сьогодні можна констатувати той факт, що в історичних дослідженнях проблема гендеру перейшла із стану новомодних елементів історіографічних розмов до стану розуміння важливості її вивчення, як то було, приміром, з поняттям ментальності, що пройшло тривалу еволюцію від іноді примітивного, суперечливого цитування і вживання заради іміджу до органічної частини наукових студій. Напряму гендерної історії було започатковано Дж. Скотт у 1986 р. публікацією в часописі "American Review" статті «Гендер – корисна категорія історичного аналізу». Варто відзначити праці російських дослідниць Н. Пушкарьової [24], Л. Репіної [26; 27], А. Сальнікової

[29]; з-поміж українських науковців інтерес представляють собою роботи І. Жеребкіної [14] та Н. Борисенко [4]. Вітчизняна історична наука має тенденцію до надолуджування досвіду закордонних колег у дослідженні гендерної проблематики. Та власне історики в продуктивності своїх студій значно поступаються представникам інших суспільствознавчих наук – соціологам, філософам, культурологам і навіть політологам.

Оскільки тема нашого дослідження перебуває на перетині декількох напрямків історичної науки, зокрема вже означеної гендерної історії та історії російської еміграції, вважаємо за доцільне коротко окреслити стан вивчення останньої у вітчизняних історичних студіях.

На етапі становлення самостійних національних історіографій на пострадянському просторі за межами наукових зацікавлень залишилося немало тем, на які було накладено «штамп» імперськості, серед них опинилась і тема білого руху та білої еміграції в українських дослідженнях. Такий підхід значно збіднює історичну науку ще й через те, що фактично відкидає і українську складову цього явища (говорячи про «українську складову» ми маємо на увазі не самоусвідомлення, а походження емігрантів). Неувага до білоемігрантів з боку вітчизняних дослідників, оминання «білої» тематики має свої об'єктивні причини, серед яких основна, на наш погляд, – ставлення білоемігрантів до українського питання [15; 21]. Єдиною фундаментальною розвідкою з історії білої еміграції є праця харківського вченого В. Д. Козлітіна [19].

Прикметно, що навіть у російській історичній науці, яка з 80-х рр. ХХ ст. демонструє глибоке зацікавлення білою тематикою, незначна увага приділяється вивченню жіноцтва. В узагальнюючих публікаціях, зокрема О. Гончаренка [8], С. Волкова [7], В. Косика [20], Н. Карпова [18], жінки згадуються побіжно, зважаючи на дослідницькі завдання цих робіт.

У зв'язку з цим пропонуємо виокремити проблему жінки в еміграції на прикладі російського екзилу 1920–1930-х рр. на Балканах. Першим кроком для розвитку цієї теми ми обрали аналіз вже традиційного для гендерних досліджень джерела – спогадів, а саме – мемуарів російських жінок-емігранток першої післяреволюційної хвилі, які ще не знайшли свого осмислення в цьому контексті [6; 22; 34]. З метою порівняльного аналізу використовувались мемуари чоловіків-емігрантів [3; 5; 10; 25]. Що стосується документальних

джерел, то жіноцтво фігурує в них доволі нечасто, що зумовлюється певною замкненістю жінки в сімейному колі та її відстороненістю від суспільних подій, що документуються [1; 11–13; 16; 17; 23; 30–34].

В історіографії вкоренились декілька термінів для визначення російського потоку емігрантів 1917–1920 рр.: біла еміграція, російська еміграція першої хвилі, російська еміграція другої хвилі. Перший термін пересічним читачем сприймається як рудимент радянської історіографічної традиції, хоча поняття «білий» було самоназвою спочатку добровольчих формувань, а згодом і військової еміграції. Проте, термін «біла еміграція» охоплює лише військову складову еміграційного потоку, тобто безпосередніх учасників Громадянської війни та їх сім'ї, не включає населення, яке виїхало за кордон до розгортання подій Громадянської війни, та цивільне населення, не пов'язане з армією, евакуйоване в березні–листопаді 1920 р., тобто такий термін є невиправдано вузьким для позначення еміграційної хвилі 1917–1920 рр. Що стосується двох останніх понять, то вони взагалі вносять плутанину. Перша хвиля російської еміграції припадала на XIX ст., а тому логічно, що еміграція 1917–1920 рр. є другою хвилею, проте, поняття «друга», яке вказує винятково на хронологічні рамки еміграційної хвилі, підкреслює неправомірно занижене значення подій 1917–1920 рр. в історії російського екзилу. Тому деякі дослідники називають потік 1917–1920 рр. першою хвилею російської еміграції. На нашу думку, існує компромісний термін для позначення вищезазначеного явища – російська еміграція першої післяреволюційної хвилі.

Злам 1917–1921 рр. спровокував масовий відтік населення за межі колишньої Російської імперії. Жовтнева революція позбавила засобів для існування та оголосила поза законом значну частину населення, за якою було закріплено штамп «контра». Під загрозою репресій з боку більшовиків розпочалась масова еміграція за кордон тих, хто раніше належав до «вищого світу». Відтік росіян за межі своєї батьківщини відбувався і в 1918–1919 рр., проте багато з тих, кого не задовольняв новий режим, стали обороняти «стару Росію» зі зброєю в руках. Та ця боротьба не була вдалою. В листопаді 1920 р. було взято останню оборонну лінію Добровольчої армії на Україні – Перекоп.

Розпочалась евакуація Півдня Росії, яка позбавила Батьківщини 145 693 чол., в тому числі 50 000 армійських чинів, 6000 поранених,

приблизно 7000 жінок та дітей (за даними штабу армії Врангеля) [18, с. 350]. Встановити точну чисельність емігрантів практично неможливо, оскільки дані, які подавались союзниками, штабом Врангеля і розвіддані Червоної армії, дуже різняться між собою. У кожній з означених сторін були свої причини завищувати чи занижувати ці показники. Так, союзники вдавались до перебільшень, щоб піднести свою роль перед світовим співтовариством, як організаторів евакуації та розміщення біженців, а емігрантські зведення завищували показники з метою отримання більшого обсягу допомоги. Радянські розвіддані, як мотивацію до фальсифікацій з цього питання, мали піднесення героїки Громадянської війни. Розвідувальний відділ штабу французької Східно-Середземноморської ескадри подає наступну чисельність прибулих до Туреччини на 20 листопада 1920 р. російських біженців: 111 500 – евакуйованих, серед них 25 200 – цивільних осіб, 86300 – військовослужбовців; планувалось прибуття ще 40 000 біженців, винятково бійців Добровольчої армії. Розвіддані РСЧА (Робітничо-селянської Червоної армії) називають кількість цивільних біженців у 60 000 осіб, серед яких 35 000 жінок та дітей [18, с. 350–351].

Як можна побачити, жінки склали значний відсоток евакуйованих (за будь-яким з джерел інформації), проте говорити про конкретні цифри, що ілюструють чисельність жіноцтва в еміграції, неможливо з двох причин: по-перше, через цілеспрямовану фальсифікацію даних про загальну кількість російських біженців, по-друге, через відсутність у цих даних такої окремої категорії, як жінки (найчастіше подаються «цивільні особи» або «жінки та діти») [1; 11; 13; 30; 34].

Н. Д. Карпов наводить фрагмент спогадів Г. Федорова «Подорож без сентиментів», де автор окреслює наступні групи евакуйованих: «Сразу бросались в глаза три категории: высшее начальство и их семьи... Полковники, штатское офицерство, штабные пшюты, всевозможных калибров предприниматели, коммерсанты и их семьи, банкиры и «прочая в этом роде». Вторая категория – обыкновенные жители Севастополя... мирные запуганные обыватели, мещане,... и, наконец, третья категория – простые военные, рассеянные и отступившие на Севастополь с фронта войсковые части, военные школы и прочая публика в этом роде» [18, с. 335]. Ці спогади яскраво ілюструють той факт, що в еміграцію виїжджала значна кількість жінок з сімей офіцерів та ци-

вільних, які не побажали залишитись на своїй, але вже радянській Батьківщині.

Для основної маси емігрантів, які виїхали в 1920 р., місцем тимчасового перебування стала Туреччина. Цивільне населення розташовувалося в Константинополі та в його околицях, військові табори знаходилися на Лемносі, в Галліполі та на Чаталджі. Рідні військових знаходилися, як правило, в околицях таборів, де перебував та проходив службу до розформування армії голова сім'ї [8, с. 22–25]. На 16 листопада 1921 р. у військових таборах перебувало 2848 жінок та дітей, з них в Галліполі – 1354, на Лемносі – 149, на Чаталджі – 548 [32]. Навчальний посібник «Российская эмиграция в Турции, Юго-Восточной и Центральной Европе» подає професійний склад емігрантів, серед них називаються представниці суто жіночих професій, наприклад, сестри милосердя, модистки [28]. Таким жінкам порівняно легко було знайти заробіток у новому середовищі. Та основна маса жінок без прикладних знань бідувала, ледь зводила кінці з кінцями, розраховуючи на допомогу з боку союзників, яка була мізерною. Хоча в цілому освітній рівень жіноцтва був високим: 13 % жінок мали вищу освіту, а 62,5 % – середню, у чоловіків ці показники склали 17,5 % та 56 % відповідно [9, с. 28–29]. Типовою для Туреччини була картина, коли дами «зі світу» підробляли офіціантками. Та частка тих, хто займався проституцією, була не такою значною, як це зображувала радянська історіографія. Образи «проститутки Любочки» та «офіцера-п'яниці Серьожі» [31], як основного компонента російської еміграції в Туреччині, не відповідають, у значній мірі, дійсності, оскільки до розформування регулярної армії офіцери, як правило, не могли навіть на день вивратись із табору – місця своєї служби. Важко також повірити, що жінка, яка вважає свої біди тимчасовими (віра у те, що Росія буде відвоюваною, ще жила в емігрантському середовищі), займеться проституцією.

З Туреччини основна маса «рядових емігрантів» рушила на Балкани: в Болгарію та Королівство сербів, хорватів і словенців (далі – КСХС). Переїзд з Туреччини розпочався вже на початку 1921 р. [2, с. 21]. Попередні тривалі російсько-балканські взаємини об'єктивно зумовлювали пріоритети еміграційних шляхів.

КСХС, яке було певним чином зобов'язане своїм існуванням Російській імперії, з радістю приймало братів-слов'ян. Для цього існували і прагматичні причини: молода Югославія потребувала ква-

ліфікованих російських кадрів. Югославія виглядала найбільш привабливим місцем для переїзду, особливо після комуністичного перевороту в Болгарії 1921 р., який започаткував гоніння на емігрантів. ДПУ мало наступні дані з чисельності росіян в Югославії на початок 1923 р.: Белград – 1200 чол., Земунд – 1800 чол., Панчево – 1100 чол., Новий Сад – 2000 чол., Скоп'є – 300 чол., Тител – 200 чол., Срем Митровиця – 120 чол. [13].

Про рівень життя емігрантів в КСХС свідчать наступні дані: заробітна платня для чорноробочого в середньому на початку 1920-х рр. складала 650 динарів на місяць, йому доплачували 5 динарів на день на кожного члена родини, якщо їжа коштувала для однієї людини 15 динарів на добу, то чоловік без освіти міг прогодувати сім'ю лише з трьох чоловік (і то лише прогодувати!) [1]. Тобто жінки просто вимушені були йти на роботу (російські сім'ї зазвичай були багатодітними): Типовою роботою для жінки з освітою була перекладацька та педагогічна діяльність. Жінкам без освіти доводилось оволодівати новими трудовими навичками, зокрема організовувались численні курси з плетіння корзин, шиття тощо. Без особливих фінансових труднощів в Югославії могла прожити сім'я, де чоловік мав технічну чи медичну освіту, або ж був працівником культури. До речі, серед списків королівського хору є жінки-росіянки [33]. Це джерело підтверджує той факт, що приказка 1930-х рр. «три німці – це бійка, три англійці – це футбольна команда, а три росіянина – це хор» [8] є справедливою не тільки по відношенню до росіян-чоловіків, а й росіянок.

У Болгарії побутові умови були не кращими. У вересні – грудні 1921 р. в Болгарію прибуло 27 500 осіб, з них 1500 – жінки та діти. На їх утримання поступило від союзників та Червоного Хреста 600 000 долл., тобто по 22 долл. на кожного. З урахуванням витрат на будівництво церков, шкіл, видавничу справу, організацію курсів, кожен на руки отримав 2 долл. на місяць, що в перекладі на національну валюту складало 300 левів. За ці гроші можна було придбати приблизно наступний добовий пайок: пісна гаряча їжа один раз на день, м'ясо на свята (100 грамів), 800 грамів хліба, чай вранці та ввечері [34]. Така скрута виступила каталізатором того, що до весни 1922 р. всі чоловіки і більшість жінок влаштувались на роботу. Проте навіть працевлаштування не вирішувало усіх проблем емігрантів. Так, у доповіді генерала від інфантерії А. Кутепова барону П. Врангелю про

стан колишніх військових у Болгарії згадується, що добре влаштувались лише 10 % емігрантів. Чоловік отримував 900–1000 левів на місяць, у той час як на їжу та квартиру для одного необхідно було витратити 600–700 левів. Сім'ї отримували пільги, та й цього не було достатньо. В доповіді наголошувалось на необхідності підвищити зарплату сестрам милосердя, які за місяць отримували 80 левів, тобто те, що міг отримати за добу робітник у гарячому цеху [12]. Саме в Болгарії розпочався рух за повернення на Батьківщину. Зокрема, у тимчасовому статуті Союзу за повернення на Батьківщину значиться, що жінки, які бажають повернутись в Росію, можуть заповнювати анкети й їхати без погодження з чоловіками, додавши до анкет три фотокартки [16]. Тобто бажання повернутись виходило не лише від чоловічої складової еміграції, а й від жіноцтва.

Багато відомостей про жіноцтво в еміграції подають спогади емігранток першої післяреволюційної хвилі, презентовані мемуарами А. О. Ширинської, Т. О. Варнек, З. С. Мокієвської-Зубок.

Декілька слів з приводу особливостей жіночого сприйняття «ісхода». При порівнянні спогадів С. М. Беляєва «Від Новоросійська до Зайчар», опублікованих у збірнику «Русская эмиграция в Европе в 1920–1930-е годы» [3] та А. О. Ширинської «Бізерта. Остання зупинка.» [35] (такий вибір обґрунтований тим, що автори були приблизно однакового віку (вони були дітьми на момент «ісхода»), належали до одного соціального прошарку (діти офіцерів) та були з сімей з приблизно однаковими матеріальними можливостями, рівнем освіченості тощо, що дозволяє зосередитись на гендерних аспектах, де термінуючих специфіку означених мемуарів) були зроблені наступні висновки:

1. Емоційно хлопці легше сприймали від'їзд за кордон, оскільки бачили в ньому не стільки розставання з Батьківщиною, скільки можливість здійснювати подорож, сповнену пригод. Для дівчат евакуація була трагедією, що означала втрату, хоча й умовної за часів Громадянської війни, але стабільності.

2. Чоловічі спогади більш насичені фактами, що стосуються подієвої канви, географії місцевості, яку пропливали на кораблі, курсу судна, його будови, соціального і посадового складу пасажирів. Жіночі спогади більшу увагу зосереджують на описі погодних умов по дорозі, історії місць, що траплялись на шляху, взаємовідносин між пасажирами.

Ймовірно, на першу особливість, яку ми означили, вплинув не стільки гендер, скільки вік авторів мемуарів. Від'їзд за кордон був трагедією як для чоловіків, так і для жінок, про що свідчать неодноразові згадки про самогубства офіцерів на пристані перед відплиттям [18, с. 312]. Проте емоційно забарвлена мова жіночих мемуарів краще її відбиває. Друга ж особливість є цілком ув'язаною з гендером авторів спогадів.

Серед інших характерних рис жіночої мемуаристики означеної доби відзначимо наступні:

1. У більшості випадків повідомляється історія роду авторки спогадів, якщо на ній детально не зупиняються, то принаймні вказуються зв'язки (сімейні, дружні) з «дійовими особами» мемуарів. Причому для жінок характерною є наративна форма оповіді про родичів та близьких, чоловіки ж, як правило, не подають генеалогічних відомостей взагалі, що значно ускладнює розуміння тексту спогадів.

2. Спогади про Батьківщину в жіночих мемуарах є більш локальними, ніж у чоловічих, вони обмежуються інформацією про місця, з якими безпосередньо пов'язане життя авторок спогадів. У жіночих мемуарах рідко можна зустріти розлогі описи загальнодержавних подій. Та й оцінка протиборствующих політичних сил дається з особистого досвіду, а не виходячи зі змісту їх програм та практичної діяльності загальнодержавного рівня.

3. В еміграції інтереси жінки були також зосереджені на родині та колективі, в якому вона працювала, це позначилось на створенні образу еміграції в жіночих мемуарах. Жінки у своїх спогадах набагато рідше звертаються до долі Батьківщини після їх від'їзду, хоча намагаються не втрачати духовного зв'язку не стільки вже з радянською Росією, скільки з «руськістю». Зацікавленість чоловіка в політичній ситуації в Росії була пов'язана з його загальною заполітизованістю (служба, участь у політичних гуртках в екзилі), в чоловічих спогадах набагато частіше, ніж в жіночих, зустрічаються розмірковування над подальшими перспективами радянської Росії та над подіями, що в ній відбуваються.

Сприйняття багатьох фактів дійсності було глибоко індивідуальним, на ньому навряд чи позначився такий фактор, як гендер. Як вже згадувалось, при виокремленні особливостей жіночих спогадів є «небезпека» зарахувати до них індивідуальні особливості конкретних мемуарів.

Зокрема, Т. Варнек, яка закінчила художню школу, «зловживає» пейзажами, а С. Беляєв, який мав друга-поета, цитуванням віршів. Цю небезпеку можна подолати лише шляхом залучення якомога більшої кількості джерел. Можливо припустити, що за таких умов, стане перспективним використання кліометричних методів при аналізі спогадів, зокрема методу факторного аналізу.

Отже, революційні зміни 1917 р. та Громадянська війна в Росії призвели до значного відтоку населення за кордон. Враховуючи чисельність жіноцтва, яке виїхало в еміграцію, та той факт, що жіноцтво стало цементуючою силою в емігрантському середовищі та дієвим чинником формування російської діаспори, зокрема на Балканах, варто виокремити проблему жінки в еміграції як складову гендерних досліджень. Інформативним джерелом з історії екзилу виступають спогади емігранток, які мають певні особливості в порівнянні з чоловічими мемуарами, зумовлюють особливості й жіночого образу еміграції.

Бібліографічні посилання

1. Агентурное донесение в Иностранный отдел ГПУ с изложением распоряжения генерала В. В. Крейтера о назначении в пограничную стражу Юго-Славии частей генерала Виграна и Краснопольского // Русская военная эмиграция 20–40-х гг.: документы и материалы. – Т. 2: Несбывшиеся надежды (1923 г.). – М., 2001. – С. 455.

2. Алексеева Е. В. Российская эмиграция в Королевстве сербов, хорватов, словенцев (по документам архива Югославии) / Е. В. Алексеева // Отечественные архивы. – 1995. – № 6. – С. 20–26.

3. Беляев С. М. От Новороссийска до Зайчар. Воспоминания русского беженца / С. М. Беляев // Русская эмиграция в Европе в 1920–1930-е гг. – Вып. 2. – М., 2005. – С. 159–257.

4. Борисенко Н. Н. Два пола – два текста: гендерные подходы к мемуаристике первой половины XIX века / Н. Н. Борисенко // Днепропетр. ист.-археограф. сб. – Вып. 2. – Днепропетровск, 2001. – С. 381–388.

5. Будберг А. Дневник // Гуль Р. Ледяной поход, Деникин А. Поход и смерть генерала Корнилова / А. Будберг – М., 1990. – С. 172–318.

6. Варнек Т. А. Воспоминания сестры милосердия (1912–1922) / Т. А. Варнек // Добровольцы (сборник воспоминаний). – М., 2001. – С. 7–170.

7. Волков С. Трагедия русского офицерства / С. Волков. – М., 1999. – 356 с.

8. Гончаренко О. Г. Белоэмигранты между звездой и свастикой (судьбы белогвардейцев) / О. Г. Гончаренко. – М., 2005. – 215 с.

9. Горяинов А. Н. Культурно-просветительские организации русских эмигрантов в Болгарии (до начала 30-х годов XX века) / А. Н. Горяинов // Славяноведение. – 1994. – № 1. – С. 27–35.

10. Гуль Р. Ледяной поход // Гуль Р. Ледяной поход, Деникин А. Поход и смерть генерала Корнилова, Будберг А. Дневник. – М., 1990. – С. 19–100.

11. Донесение генерала В. В. Крейтера генералу Е. К. Миллеру о положении в частях русской армии на территории Юго-Славии // Русская военная эмиграция 20–40-х гг.: документы и материалы. – Т. 2 : Несбывшиеся надежды (1923 г.). – М., 2001. – С. 412.

12. Доклад генерала от инфантерии А. П. Кутепова генералу П. Н. Врангелю о положении частей войск в Болгарии // Русская военная эмиграция 20–40-х гг.: документы и материалы. – Т. 2 : Несбывшиеся надежды (1923 г.). – М., 2001. – С. 711.

13. Доклад резидента иностранного отдела ГПУ из Берлина о положении и настроениях эмиграции в Югославии // Русская военная эмиграция 20–40-х гг.: документы и материалы. – Т. 2 : Несбывшиеся надежды (1923 г.). – М., 2001. – С. 578.

14. Жеребкина И. «Прочти мое желание...» Постмодернизм, психоанализ, феминизм / И. Жеребкина. – М., 2000. – 543 с.

15. Замойски Я. Отношение «белой» русской эмиграции к украинским вопросам / Я. Замойски // Славяноведение. – 1993. – № 4. – С. 39–48.

16. Из временного устава Союза возвращения на родину // Русская военная эмиграция 20–40-х гг.: документы и материалы. – Т. 3 : Возвращение (1921–1924 гг.). – М., 2002. – С. 147.

17. Из сводки контрольной комиссии при миссии РОКК в Болгарии о положении и политических настроениях русской эмиграции // Русская военная эмиграция 20–40-х гг.: документы и материалы. – Т. 3 : Возвращение (1921–1924 гг.). – М., 2002. – С. 365.

18. Карпов Н. Д. Трагедия белого Юга / Н. Д. Карпов. – М., 2005. – 376 с.

19. Козлитин В. Д. Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919–1945) / В. Д. Козлитин. – Харьков, 1996. – 521 с.

20. Косик В. И. Русская Югославия: фрагменты истории (1919–1944) / В. И. Косик // Славяноведение. – 1992. – № 4. – С. 55–64.

21. Косик В. И. Украинский вопрос и проблема «балканизации» России в среде русских эмигрантов в 1930-е гг. / В. И. Косик // Славяноведение. – 1999. – № 4. – С. 64–70.

22. Мокиевская-Зубок З. С. Гражданская война в России, эвакуация и «сидение» в Галлиполи глазами сестры милосердия военного времени (1917–1923) / З. С. Мокиевская-Зубок // Добровольцы (сборник воспоминаний). – М., 2001. – С. 241–329.

23. Письмо командира 2-го Кубанского полка Ф. Головки генерал-лейтенанту В. Л. Покровскому о положении казаков в Сербии от 25 июня 1921 г. // Русская военная эмиграция 20–40-х гг.: документы и материалы. – Т. 1, кн. 2 : Так начиналось изгнание (1920–1922). – М., 1998. – С. 218–220.

24. *Пушкарева Н. Л.* Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы / Н. Л. Пушкарева // Вопросы истории. – 1998. – № 6. – С. 76–86.

25. *Раевский Н.* Дневник галлиполийца / Н. Раевский // Добровольцы. – М., 2007. – С. 62–262.

26. *Репина Л. П.* История западной Европы: гендерный аспект: методические материалы к спецкурсу / Л. П. Репина. – Воронеж, 2001. – 26 с.

27. *Репина Л. П.* Гендерная история: проблемы и методы исследования / Л. П. Репина // Новая и новейшая история. – 1997. – № 6. – С. 41–58.

28. Российская эмиграция в Турции, Юго-Восточной и Центральной Европе. – М., 1994. – 117 с.

29. *Сальникова А. А.* Детство и гендер – две вещи несовместные? : к вопросу о соотношении некоторых категорий исторического анализа / А. А. Сальникова // Харківський історіографічний збірник. – Вип. 9. – Харків. – С. 95–104.

30. Сводка иностранного отдела ВЧК о дислокации войск русской армии, о положении русских беженцев за границей, внутреннем положении и внешней политике Польши, Румынии, Сербии, Венгрии, Турции // Русская военная эмиграция 20–40-х годов: документы и материалы. – Т.1, кн. 2 : Так начиналось изгнание (1920–1922). – М., 1998. – С. 211–214.

31. Сводка иностранного отдела ГПУ с изложением текста протокола о недостойном поведении ротмистра Иваненко во время игры в бридж // Русская военная эмиграция 20–40-х гг.: документы и материалы. – Т.1, кн. 2 : Так начиналось изгнание (1920–1922). – М., 1998. – С. 234.

32. Сообщение резидента Иностранного отдела ГПУ из Константинополя с изложением содержания писем правления комитета Союза возвращения на Родину в центральное бюро Союза в Болгарии о численности, составе и деятельности русской колонии в Турции, о стремлении беженцев возвратиться в советскую Россию // Русская военная эмиграция 20–40-х гг.: документы и материалы. – Т. 2: Несбывшиеся надежды (1923 г.). – М., 2001. – С. 349.

33. Список членова певачиог хора Дворске капеле у 1932 год. – Доступный з: http://www.rusarchives.ru/evants/exhibitions/yugoslavia_sp.shtml.

34. Справка начальника снабжения русской армии генерал-лейтенанта Ставицкого о размерах финансирования личного состава и русских беженцев в Болгарии, полученная из Венской резидентуры иностранного отдела

ГПУ // Русская военная эмиграция 20–40-х гг. : документы и материалы. – Т. 2 : Несбывшиеся надежды (1923 г.). – М., 2001. – С. 621–622.

35. *Ширинская А. А.* Бизерта. Последняя стоянка / А. А. Ширинская. – М., 1999. – 245 с.

Надійшла до редколегії 05.01.10

